

УДК 159.923.5

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕРОЇЗМУ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТІСНОГО СЦЕНАРІЮ

Васюк К.М., к. психол. н,
доцент, доцент кафедри психології
Донецький національний університет імені Василя Стуса

У статті проаналізовані філософські та психологічні дослідження феномена героїзму, виділені основні метатипи героїв і представлена системна модель героїчної поведінки, яка складається з особистісного й ситуативного чинників. Сформульована й обґрунтована гіпотеза про те, що героїзм включений у життєвий сценарій особистості за типом переможця.

Ключові слова: героїзм, життєвий сценарій, метатипи, структурна модель.

В статье проанализированы философские и психологические исследования феномена героизма, выделены основные метатипы героев и представлена системная модель героического поведения, которая состоит из личностного и ситуативного факторов. Сформулирована и обоснована гипотеза о том, что героизм включен в жизненный сценарий личности по типу победителя.

Ключевые слова: героизм, жизненный сценарий, метатипы, структурная модель.

Vasuk K.M. METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE INVESTIGATIONS OF HEROISM IN THE STRUCTURE OF LIFESTYLE SCRIPT

In the article, we've analyzed philosophical and psychological investigations about phenomena of heroism, distinguished the basic meta-types of Hero and described system model of the heroic behavior, which consist of personality and situational factors. We've propose, that heroism is a constituent element of lifestyle script as type of "Winner".

Key words: heroism, lifestyle scrip, meta-types, system model.

Постановка проблеми. Розвиток особистості, як і будь-який прогресивний процес, потребує орієнтирів і еталонів. У соціальних групах із боку владних структур часто здійснюються спроби створити штучним шляхом образ народного героя, заклавши в його основу потрібні для маніпуляції свідомістю мас риси. Але в основі своїй суспільний інстинкт виокремлює в свідомості людей риси справжніх героїв, які приносять користь людству, захищають його від ворожих нападів, служать йому до останнього й викликають захоплення своїми подвигами. Аналіз еволюції досліджень феномена героїзму показав украй низький інтерес сучасних психологів до цієї теми. В основному ця проблема розглядалася в філософських і культурологічних дослідженнях. У психологічній науці вона майже не представлена. Трапляються лише поодинокі дослідження, які стосуються в основному окремих вольових аспектів героїзму, але фундаментальних праць на цю тему немає.

Для організації дослідження необхідно створити методологічну базу, яка б окреслювала стратегічні напрями й прогнозувала можливі труднощі в діагностичній роботі. У методологічному плані можна виділити декілька класичних векторів дослідження феномена героїзму, які вважаються традиційними для будь-яких фундаментальних досліджень:

– проблема визначення поняття «героїзм», «герой» і супутніх понять, наприклад, «подвиг», «самопожертва», «доблесть» тощо;

– визначення статусу героїзму, його конструктивних і деструктивних наслідків як варіанта девіантної поведінки чи вищої форми розвитку особистості;

– класифікація типів героїзму, її вичерпність, а також основи для типології;

– методи дослідження феномена героїзму, особливо коли людини немає в живих;

– аналіз актуальних станів, які супроводжують героїчний учинок безпосередньо в процесі його здійснення;

– створення моделі, яка б включала основні способи прояву героїзму, його чинники та визначення місця в структурі особистості.

Постановка завдання. Останній пункт, власне, і є метою нашої статті. Необхідно створити теоретичну модель феномена героїзму в структурі життєвого сценарію людини, яка б сприяла ефективнішій діагностиці його складових частин і давала б змогу прогнозувати здатність людини до героїчного вчинку.

Об'єктом дослідження є героїзм як філософсько-культурний і психологічний феномен. Предмет дослідження – теоретична системна модель структури героїзму як психологічного явища. Основна гіпоте-

за полягає в тому, що героїзм є складною багатокомпонентною особистісною рисою, яка базується на вроджених особливостях вольової сфери та реалізує певний жертвний сценарій, закладений у ранньому дитинстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідея про можливість виховання героїчних рис особистості належить М.К. Реріху [1, с. 4], який відносив їх до системи моральних якостей особистості. На нашу думку, це не зовсім коректно, оскільки героїзм потребує розвиненої вольової сфери, тому його статус серед особистісних рис тяжіє до еkleктичності.

П.А. Сапронов, проаналізувавши основні історичні типи героїв, визначив два ключових критерії для аналізу: доля й трагедія [1, с. 3]. Такі дослідники, як Ф.Х. Кессіді, О.Ф. Лосева, І.В. Шталь вивчали в основному епічні та міфологічні твори, а не реальних людей з історії, тому їх відомості не можна віднести до суто психологічних.

Ю.Б. Соколова, уже в ХХІ ст., узагальнивши культурологічні та філософські дослідження героїзму, визначає його як здатність особистості діяти заради суспільного блага, що поєднується з мужністю й хоробрістю, які дозволяють долати зовнішні й внутрішні перешкоди [2, с. 38].

У сучасній психології феномен героїзму фрагментарно розглядають у психології екстремальних ситуацій в якості особливої психогенної розлади, який є станом і триває незначний проміжок часу.

У визначенні поняття «герой» є чотири найпоширеніші трактовки:

1) герой – це людина, яка здійснила подвиг, проявила особисту мужність, готовність до самопожертви;

2) герой – це людина, яка в певну історичну добу слугує еталоном поведінки, носієм суспільно привабливих рис, так званий національний герой. На жаль, дуже часто він створюється штучно в межах домінуючої ідеології. У разі прийняття суспільством він має особливий вплив на молодь;

3) типовий представник певної епохи, який уособлює риси конкретного соціального класу, але його недолік – в обмеженості впливу на соціальні групи;

4) головний персонаж художнього твору.

Останні два типи не становлять інтересу для аналізу в межах теми, тому зосередимося на перших двох.

У вивченні героїзму найбільший відсоток робіт – у представників психоаналітичного напрямку. Ця традиція була заснована К.Г. Юнгом, який детально описав архетип «Героя», але в той час цей термін уживався виключно в епічному зна-

ченні – герой міфічний, а не реальний. Але загальний смисл цього образу залишається незмінним для всіх інших типів героїв, які виокремлюються в сучасній науці. Головною рисою є надлюдські здібності або вчинок, який більшість людей не може здійснити через внутрішній страх і сумніви. Прообразом сучасного вираження цього архетипу є лицар як типовий середньовічний герой. Також подібна ідея «надлюдьки» зустрічається в працях Ф. Ніцше, який наділяв цей персонаж рисами людського ідеалу. У західній культурі ХХ ст. декілька десятиліть надзвичайно популярним був образ «супермена» та його різновиди.

Б.А. Тілляєв розглядав героїзм як особливу форму соціальної активності [3, с. 25]. У принципі, досить вдале порівняння, тому в нашій моделі серед інших вольових якостей ми окремо виділили ініціативність, оскільки героїчний учинок якраз відрізняється від вимушеного просоціального вчинку тим, що ініціатива виходить від самого суб'єкта. Дослідник також виділяв інтелектуальний компонент як складову частину героїзму, але, на нашу думку, він не є суттєвим, оскільки цей показник по-різному представлений серед визнаних героїв людства, тому не може вважатися надійним критерієм для діагностики цього феномена.

Сучасні представники цього напрямку Т.С. Вершиніна й Л.Т. Баранська визначають героїзм як акт соціальної активності, який має двокомпонентну структуру. Вони виділили в ньому свідомий і несвідомий рівень. Дослідниці розглядають структуру героїчної поведінки як ієрархічну систему особистісних якостей [1, с. 18].

1. Внутрішнє ядро складають схильності до такого типу поведінки, які з часом не змінюються і, можливо, мають вроджений характер.

2. Периферійна частина суспільно обумовлена – це цінності й культурні традиції певної історичної епохи, великих і малих соціальних груп, в яких формується й живе особистість.

3. Факультативний рівень складає ситуативний чинник, оскільки для прояву героїчної поведінки необхідна нагода, що змусить проявитися латентні якості периферії та ядра. Наприклад, у період війни, техногенної катастрофи й інших екстремальних ситуацій людина, яка до того жила звичайним життям, може проявити неочікувані навіть для себе якості. Водночас особистості, яким пощастило прожити все життя в стабільних умовах, можуть навіть не підозрювати в собі наявність латентних героїчних «ядерних» якостей.

Тому перед дослідниками-психологами стоїть нелегка задача створення надійних психодіагностичних засобів, які б дозволяли виявляти латентні схильності до героїзму, що мало б практичну значущість у професійному відборі. Але, на жаль, ця проблема ще далека від вирішення. Додаткові труднощі в діагностиці створює соціальний чинник, оскільки критерії для визначення героїзму залежать від рівня розвитку суспільства та домінуючої політичної ідеології, адже образ героя використовується провладними структурами для маніпуляції свідомістю великих соціальних груп.

У феномені героїзму чітко простежується вольовий і моральний компоненти, когнітивний не має домінуючої ролі, він є лише допоміжним засобом для побудови стратегії дій, але для прийняття рішень він використовується поверхово. Навпаки, занадто раціональні та завбачливі особистості вкрай рідко здійснюють героїчні вчинки.

Наведена нижче схема може слугувати основою для виділення двох метатипів героїв.

В.Д. Плахов виділяв класифікацію героїв, яка включає більше десятка різних типів особистостей, схильних про проявів героїзму, але всіх їх, на нашу думку, можна поділити на два метатипи.

1. До першого (умовно назвемо його альтруїстичним) належить особистість із домінуючим моральним чинником. Основними мотивами вчинків таких людей є суспіль-

не благо, тобто їхні героїчні дії насамперед спрямовані на користь іншим. З огляду на психоаналітичну теорію, у несвідомій частині мотиву може міститися й егоїстичний компонент, оскільки, жертвуючи собою заради інших, ці особистості підвищують власну самооцінку, самостверджуються у власних очах, але часто не усвідомлюють цього.

2. Другий тип, який умовно можна назвати егоїстичним, здійснює героїчні вчинки з метою подолання комплексу неповноцінності, і в його діях мотив допомоги іншим представлений дуже рідко. Це видатні спортсмени, люди з обмеженими можливостями, які довели свою спроможність досягти чогось. У них більше представлений вольовий чинник.

Які б різні типології не наводили дослідники, на нашу думку, під час глибокого аналізу мотивів героїчного вчинку можна чітко простежити прояви першого або другого метатипів, причому сам учинок ще не є достатнім підґрунтям для віднесення особистості до певного типу.

В якості другого вектора для типології можна виділити часовий параметр, оскільки героїчний учинок може бути одноразовим проявом у поведінці. Наприклад, підліток урятував потопуючого, ризикуючи життям, але ні до, ні після цієї події подібного не повторювалося. А в інших випадках ми можемо бачити серію героїчних учинків, які тривають роками, наприклад, діяльність розвідника в глибокому тилу ворога. До речі, серед представників егоїстичного метатипу

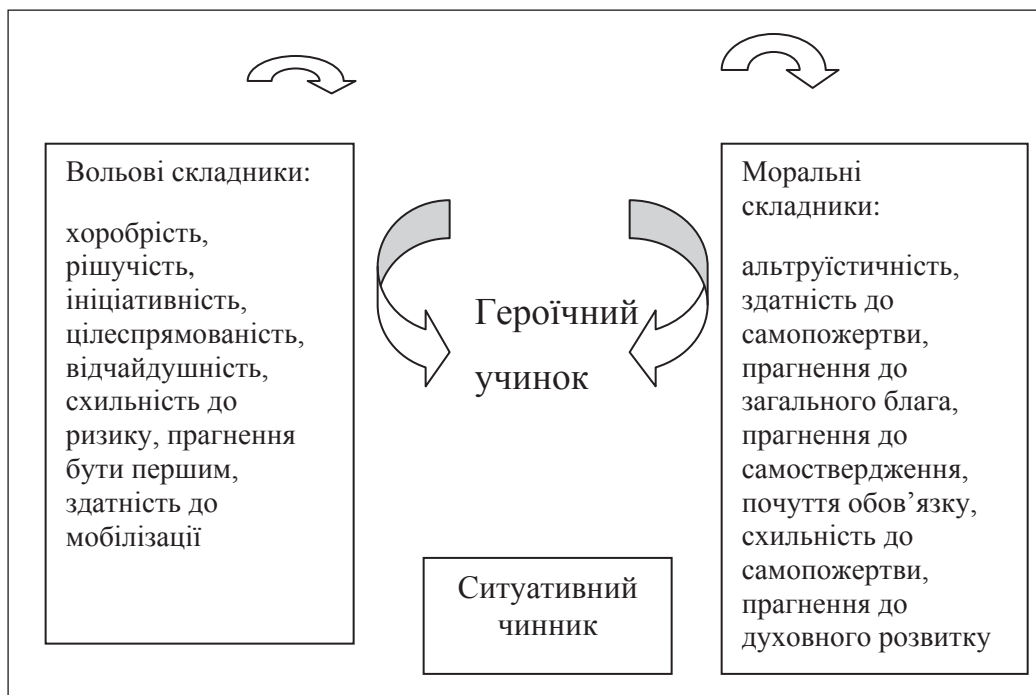

Рис 1. Основні особистісні складники героїзму в структурі індивідуального сценарію

лонгітудний варіант трапляється частіше, оскільки для подолання комплексу неповноцінності потрібна значна робота над собою, що не може бути швидким процесом. Тому ми схильні вважати, що героїзм є латентною стійкою рисою особистості, котра формується в ранньому віковому періоді й може взагалі не проявлятися, якщо не складаються відповідні обставини.

На особливу увагу в нашій моделі заслуговує ситуативний чинник, оскільки, як зазначає Б.А. Тілляев, герой краще всього проявляє себе на війні [3]. Якщо розуміти термін «війна» трішки ширше, правильніше говорити про екстремальні умови, тому що в звичайному житті особистий героїзм егоїстичного метатипу якщо й проявляється, то не має того суспільного ефекту, який є в критичній ситуації.

У ХХ ст. з'явилася теорія транзактного аналізу, започаткована Е. Берном, яка вдало пояснює всі наявні моделі героїчної поведінки. З огляду на роботи Е. Берна і його учня К. Штайнера сам героїчний учинок у житті окремої людини вже заздалегідь приречений на реалізацію [4]. Усе подальше життя вона лише поступово створює умови або шукає ті ситуації, які б дали їй змогу реалізувати цей сценарій. Аналіз біографій героїчних особистостей, принаймні альтруїстичного типу, доводить, що вони з раннього дитинства мали наміри реалізуватися в певній сфері діяльності й проявляли неабияку наполегливість у досягненні мети – займаючи улюбленою справою.

Наприклад, героїчний льотчик Другої світової війни О. Покришкін, якого ще за життя вважали героєм, декілька років поспіль вступав на курси льотчиків, аж поки не домігся свого; полководець О. Суворов загартовував себе, маючи з дитинства слабке здоров'я. Можна підкреслити одну загальну рису для таких людей – до скоєння героїчного вчинку вони багато років поспіль займалися самовдосконаленням, загартовуванням, начебто готуючи себе до певної події, хоча свідомо мало хто з них планував здійснити подвиг.

Аналізуючи сценарії героїчних особистостей, можна виділити в них деякі компоненти.

1. Ідентифікація з героєм. Як правило, в якості еталона поведінки в ранньому дитинстві (цей період може тривати й до підліткового віку) майбутня героїчна особистість обирає собі прототип, який максимально точно виражає його майбутню долю. Відбувається повноцінна ідентифікація із цим персонажем і в плані наслідування рис характеру, способів вирішення проблеми та фіналу життєвого сценарію. Наприклад, у відомого розвідника М. Кузнецова улюбле-

ним персонажем був Сокіл із відомого твору М. Горького «Песня о соколе». Він повністю повторив трагічний фінал головного персонажа, обравши собі певний вид діяльності, відрізняючись не тільки сміливістю, але й прагненням боротьби. Але в цьому разі ми повертаємось до нашої моделі, представленої в рис. 1, оскільки ситуативний чинник тут зіграв не останню роль.

2. Система цінностей. Як не дивно звучить, але біографічний аналіз демонструє, що в більшості випадків героїзму патріотичність є не головним, а допоміжним пусковим механізмом учинку. У системі цінностей героїчних особистостей на першому місці – самореалізація, розв'язання і вдале завершення, як правило, трагічного сценарію. До речі, це притаманне не тільки альтруїстичному, але й егоїстичному типу героїв. Усі суспільно очевидні мотиви – бажання прославитися, допомогти людям, довести оточуючим свою спроможність тощо – є надбудовою над головною, прихованою навіть від усвідомлення самою особистістю метою – досягти запланованого фіналу життєвого сценарію. Цим, можливо, і пояснюється та впертість, з якою людина прагне до мети.

3. Вид сценарію. Як, відомо, Е. Берн виділив три основні типи сценаріїв: переможець, не-переможець, переможений. Оскільки сам героїчний учинок – це надзвичайне досягнення, то в героя завжди наявний сценарій переможця, навіть коли він трагічний. Як зазначає Р. Гоулдінг, поставлена мета досягається обов'язково, оскільки сам сенс героїчного вчинку – це зростання над собою, скоєння сьогодні того, що вчора для тебе здавалося неможливим. Специфічною ознакою сценарію переможця є те, що він завжди враховує декілька можливостей, але реалізує лише одну, яка максимально відповідає сценарію. Так, наприклад, між альтернативою врятуватися, але не здійснити подвиг або здійснити його й однозначно загинути герой обере другий варіант, оскільки так заплановано в його життєвому сценарії – обов'язкове досягнення мети за будь-яку ціну, тому що подальше існування з усвідомленням утраченої можливості реалізувати сценарій видається неможливим.

4. Стресовий чинник. С. Вуллемс в аналізі сценаріїв виділив таку закономірність: чим більший стрес викликає певна життєва ситуація, тим більше людина входить у свій життєвий сценарій із меншою кількістю альтернативних варіантів поведінки. Для миттєвої реалізації сценарію необхідні дві умови – сприймання ситуації як надзвичайно стресової та подібність цієї стресової ситуації до ключової події дитинства, яка обумовила формування сценарію певного типу.

Як правило, ключова подія пов'язана з батьківськими фігурами, які провокують використання певних моделей поведінки, що зберігаються в несвідомому суб'єкта як еталонні.

5. Стратегічна мета сценарію. Згідно з дослідженнями Дж. Стюарта сценарій пропонує найкраще, майже чарівне, вирішення нерозв'язаної проблеми дитинства, яка тягнеться роками у вигляді так званого «незакритого гештальту» і створює внутрішнє напруження. Тому суб'єкт постійно активно шукає причини, які б допомогли йому змінити ситуацію, що розв'язе проблемний момент життєвого сценарію й дасть в очах оточуючих необхідне визнання.

6. Прагнення до духовного розвитку замість тілесного. У дуже рідкісних випадках героїчні особистості робили акцент на тілесний комфорт і власне щасливе існування в загальноприйнятому розумінні цього слова. Якщо вони й займалися тілесним розвитком, то тільки для того, щоб швидше досягти саме духовної мети. Вважаємо, що саме з цієї причини більшість героїв проявляють презирство до тілесних страждань, фізичного болю й хвороб, краще переносять дериґацію базових фізіологічних потреб.

У своїх дослідженнях відомий представник гуманістичної психології В. Франкл прагнув знайти відповідь на запитання, чому фізично здоровіші особистості у фашистських концтаборах далеко не завжди опинилися більш стійкими духовно й виживали фізично. Вірогідно, вольові якості, які є невід'ємною складовою частиною героїчної поведінки, дозволяли навіть фізично слабким особистостям легше переносити фізичні страждання, тому згубний вплив екстремальної ситуації, який провокував посттравматичний стресовий розлад, мав менші наслідки.

Але сценарій героїчної поведінки не можна однозначно визначити в якості конструктивного чи деструктивного. Класик транзактного аналізу К. Штайнер акцентував увагу на тому, що сценарії з поганим фіналом, які містять у собі ризик для життя особистості (а героїчний сценарій якраз і є таким), по суті є деструктивними. Деструктивний сценарій змушує людину служити іншим і ігнорувати власні нагальні потреби, задоволення яких може зробити її щасливою. Суспільство заохочує такі сценарії за рахунок прославлення героїв, оскільки в цілому для виживання суспільства сценарії із самопожертвою вигідні, але для кожної окремої особистості, яка опинилася в ролі головного героя, такі типи сценаріїв вважаються деструктивними. Особливо це актуально для героїчних особистостей альтруїстичного типу. Підсвідомо ці люди відчувають незручність, коли можуть організувати власне щасливе існуван-

ня, не враховуючи страждання інших. Багато релігійних сподвижників, наприклад, мати Тереза, походили із забезпечених сімей, але кидали комфортне існування задля служіння людям у бідності й довічних тілесних страждань.

Суспільна мораль підтримує такі дії, прописуючи їх навіть на релігійному рівні (будь покірним, не потурай власним бажанням, тілесні потреби є гріховними, не обурюйся, служи людству). Усі ці принципи знайомі нам із дитинства, і деякі люди не просто з ними погоджуються, а й роблять їх ключовими переконаннями свого життя.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, створена нами структурна модель демонструє, що в структурі героїчної поведінки особистості містяться як особистісні, так і ситуативні чинники, а для її реалізації необхідна наявність одночасно повного набору відповідних моральних і вольових якостей. Також героїчна поведінка в усій своїй повноті здатна розкритися тільки на фоні стресової події, екстремальної ситуації, яка є непересічною для індивіда. Героїчний сценарій завжди розгортається за типом переможця і є певною мірою компенсаторним механізмом раннього досвіду. Особлива роль у цьому процесі відводиться певній стресовій події, яка створює комплекс неповноцінності та запускає механізм реалізації героїчного сценарію в якості засобу самоствердження особистості й відновлення позитивної самооцінки, яка була порушена внаслідок впливу стресового чинника.

На наш погляд, дуже цікавим, але поки не дослідженим у психології вектором є аналіз мотиваційного складника героїчної поведінки й тих чинників, які впливають на формування героїчного життєвого сценарію. Також зовсім недослідженою залишається проблема співвідношення біологічних і соціально-психологічних чинників у формуванні героїчної особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вершинина Т.С. Психологический феномен героического поведения: психоаналитический подход / Т.С.Вершинина, Л.Т. Баранская // Вестник ЮУрГУ. Сер. «Психология». – Вып.17. – 2012. – № 19. – С. 12–19.
2. Соколова Б.Ю. Культурологическая сущность феномена героизма : автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата культурологии / Б.Ю. Соколова. – Харьков, 2011. – 37 с.
3. Тилляев Б.А. Герой и героизм: этические аспекты взаимодействия / Б.А. Тилляев // Молодой ученый. – 2014. – № 3. – С. 1103–1105.
4. Stewart J. TA Today. Anew Introduction to Transactional Analysis / J. Stewart, V. Joines // Lifespace Publishing. – Nottingham and Chapel Hill, 1987. – 335 p.